

6. Гістарычны слоўнік беларускай мовы: У 37 вып. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – Вып. 7. – 303 с.
7. Скурат, К. У. Даўнія беларускія меры: Лексічны аналіз. / К. У. Скурат – Мінск, 1974. – 191 с.
8. Юрэвіч, А. К. Старажытныя беларускія меры / А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч // Беларускае і славянскае мовазнаўства: зб. арт. – Мінск, 1972. – С. 286–303.
9. Булыка, А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы / А. М. Булыка. – Мінск, 1972. – 383 с.
10. Шатэрнік, М. В. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны / М. В. Шатэрнік. – Мінск, 1929. – 328 с.
11. Колабава, І. Н. Нумізматыка : вучэб.-метад. комплекс / І. Н. Колабава ; М-ва культуры Рэспублікі Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2018. – С. 59.
12. Булыка, А. М. Слоўнік іншамовных слоў: у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск: БелЭн, 1999. – Т. 1. – 736 с.; Т. 2. – 736 с.
13. Электронны рэсурс – Рэжым доступу: <https://ru.wikipedia.org>. – Дата доступу: 20.09.2019.
14. Струкава, С. М. Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў (па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі) / С. М. Струкава. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – 655 с.

УДК 811.161.2'373.2-112

Денисюк В. В. (Умань, Україна)

ЮРИДИЧНИЙ ДОКУМЕНТ XVIII ст. КРИЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У пропонованій статті проаналізовано фразеологізми, засвідчені в документах Гетьманщини XVIII ст. Звернено увагу на специфіку текстів, жанрову належність, для більшості з яких залишалася закріпленою тільки формальна структура. Дотримання всіх юридичних аспектів оформлення документів зумовило проникнення в ці тексти великого пласту народнорозмовної фразеології, що з відповідними змінами успадкувала нова українська мова.

Дослідження розвитку фразеологічної системи будь-якої мови завжди залишаються на часі, що переконливо доводить сучасність, яка змушує під іншим кутом підійти до розуміння фразеологізму загалом. Це стосується передусім критеріїв виокремлення фразеологізмів з-поміж сполучень слів, які залежно від власних уподобань той чи той автор або кваліфікує як стійкі, або ні.

Глобалізаційні процеси спричинили стрімкий розвиток лексичного фонду української мови, зокрема наповнюваність її запозиченнями з англійської мови або ж витворення нових слів від англійських коренів чи за допомогою англійських суфіксів. Зрозуміло, що тут ідеться про домінування на лексичному фронті саме англословних запозичень. Це дозволяє спостерегти трансформаційні процеси й у фразеології, коли поява нових одиниць зумовлена або новопрійшлим словом з відповідним контекстом, транслятором яких зазвичай є телевізор (програми чи кінофільми) або політична сфера, або питомим, спричиненим тими ж позамовними чинниками. Тому доводиться визнати, що у фразеології української мови нині нарівні! відбуваються процеси, властиві її лексичній системі – від появи до переходу в пасивний фонд. У цьому аспекті констатуємо, що такі ознаки фразеологізму, як стійкість і відтворюваність, вимагають суттєвого переосмислення, оскільки не відповідають реаліям життя української мови,

яке переконує: зберігається модель утворення, зберігається концепт, проте змінюються засоби його вираження через зміну семантико-мотиваційних процесів у витворенні нової одиниці. Саме тому на периферію відходять питомі фразеологізми як *жердина* «високий», *під мухою* «п'яний», відомі українцям старшого покоління; через деякий час поповнять периферію фразеологічної системи й відомі українцям середнього покоління стійкі сполучення як *Сабоніс* «високий», *пізанська вежа* «п'яний», на зміну яким прийшли мовні одиниці як *Кідман* / *як Турман* «висока» / *як Лундгрен* «високий», як *Бен Аффлек* «п'яний» та ін. А все тому, що джерелом дослідження зазвичай обирають твори українських письменників-класиків, навіть і сучасності, де не «звучать» ці фразеологізми. Відтак розрив між літературною і живою мовою стає на заваді правильному потрактуванню функціонування фразеологізмів у мові. Це ж, до речі, стосується і стильової належності, коли текстам того чи того стилю приписують належні тільки їм фразеологізми чи висувають умови, коли в тексти, наприклад, ділового стилю не можуть потрапити ті чи ті стійкі сполучення слів, створюючи таким чином гомогенне лексико-синтаксичне забезпечення стилю, що йде всупереч тому, що лексична система мова – гетерогенна. Розуміння цього дозволяє по-іншому потрактовувати не тільки тексти у площині горизонталі, але й вертикалі.

Справді, юридичний текст, що має історію понад 200-300 років, необхідно вивчати як продукт своєї епохи, коли вимоги до таких документів якщо і були консервативними, то більше у структурному оформленні, аніж у лексико-фразеологічному наповненні. З позицій нинішніх критеріїв фразеологізму можна чітко виокремити одиничні сполучення слів, які потрактовують як стійкі, зокрема *ставши очевисто*, *визнати доброволне* та інш., повністю знейтралізовані і позначені тільки відтворюваністю, оскільки є обов'язковим перехідним елементом між двома структурними частинами. І не більше! Однак їх кваліфікують фразеологізмами, тоді як зафіксоване раз у пам'ятці сполучення слів з огляду на критерії ставлять під сумнів – не дотримано відтворюваності впродовж якогось проміжку часу, тобто відсутній кількісний параметр. Проте для історика мови це зовсім не так, оскільки в лінгводіахронному середовищі відбувається чітке усвідомлення того, що існувало в мові і що могло потрапити / не потрапити в текст, адже давній, хай і пізньосередньовічний, текст – це невеликий фрагмент писемної мови, який тільки частково відображає те, що відбувається в живій мові.

Дослідження української діахронної фразеології репрезентовано ще незначною кількістю наукових розвідок (див. праці Л. І. Коломієць, О. С. Юрченка, О. О. Суховій, І. В. Черевко, В. В. Денисюка, У. М. Штанденко та ін.). В. М. Мокієнко завдання діахронної фразеології вбачає в системному охопленні найрізноманітнішого матеріалу, врахуванні лінгвальних і екстралінгвальних фактів, залученні широких генетичних і типологічних паралелей [3, с. 2]. У нашій розвідці проаналізуємо особливості фразеології документації Гетьманщини XVIII ст. Зауважимо, що поняття «юридичний документ» використовуємо в широкому розумінні – як синонім поняття «діловий документ», оскільки наповнюваність досліджуваних текстів дозволяє говорити про наявність у них правової інформації, звісно, представлений більшою чи меншою мірою в кожному з різновидів. Аналіз текстів української мови XIV – першої половини XVII ст. дозволив Л. І. Коломієць зробити висновок, що визначальною рисою ділового стилю є «відсутність образно-експресивної фразеології, деяка насиченість термінологічними словосполученнями, які використовуються часто не тільки як спеціальні терміни, але і як загальнолітературні вирази. Імовірно, що вони входили в лексико-фразеологічний фонд старої української мови, будучи її невід'ємним елементом, оскільки вживались у пам'ятках різних жанрів і стилів» [2, с. 52].

Тексти Гетьманщини XVIII ст. репрезентують розгалужену систему різножанрових актів, у яких знаходимо інформацію, що стосується представників усіх прошарків суспільства та діяльності всіх його структур і сфер. В. Й. Горобець

у передмові до збірки «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.» зауважив: «Специфіка тексту актового документа виявляється в тому, що зміст його передається часто сукупністю формул. Формула є фразеологізмом (з номінативним значенням) чи словосполученням – синтаксичною моделлю, де опорними ланками виступають юридичні терміни та канцеляризми із функціонально-стилістичним навантаженням» [1 с. 27]. Зазначимо, що активність у досліджуваних актах виявляють саме знейтралізовані міжгрупові фразеологізми, що спричинено близькістю ситуацій, наслідком яких було укладання / написання певного документа. До таких мовних одиниць належать **бить челомъ** «звертатися до кого із проханням, скаргою» (... *кто на ни(х) буде(т) бы(т) челомъ (кромъ кримѣна(л)ни(х) дѣль) судо(м) такъ же и пода(т)ми вѣдоми(мъ) бы(т) в(ъ) Синодѣ* (ДДГ, с. 43); ... *они на его были чело(м) в Енералную войсковую канцелярію* (ДДГ, с. 305)); **под совѣстью / по совѣсти** «чесно» (у сполученні з дієсловами мовлення) (*Такъ оди(н) по(д) совѣстью своею и з(ъ) многи(х) посвѣдченя(м) говори(л)* (ДДГ, с. 49); *Асаулчикъ городовій коронскій Паско Омеляне(н)ко к сему допросу зисканъ будучи, созналъ подѣ совѣстію дѣи хрѣтя(н)ско(й)* (ДДГ, с. 164)); **упасти под ноги / до (стопа) ногъ (стопъ ножнихъ)** «звертатися до когось із проханням допомоги, виявляючи при цьому залежність; скаржитися на когось» (... *при то(мъ) по(д) реиментарскіе ноги на всегда мя пове(р)гаю* (ДДГ, с. 51); *А свекра своего ... и свекрухи своей, оупа(д)ши до стопъ ножнихъ, слѣзне прошу прости(т) мнѣ сей тяжкій грѣхъ* (ДДГ, с. 202–203)) та інш.

Зафіксовані в документації Гетьманщини XVIII ст. «традиційні» фразеологізми можна умовно об'єднати в кілька тематичних груп:

а) ті, що репрезентують специфіку ділової ситуації: **слово въ слово**: *Сіе всѣ, вишей іменами вираже(н)ніе, слово въ слово, та(к) сознали о заводѣ* (ДДГ, с. 172); *И глибовицъ слово в слово тое жѣ знаю(т) и всѣ признаю(т)* (ДДГ, с. 185); **справа приточилася**: ... *тая справа приточитися мѣла* (ДДГ, с. 258); **руку приложити**: *В по(д)линно(мъ) осмо(т)рѣ по(д)писъ таковы(й): «К(ъ) сему осмо(т)ру руку приложилъ канцеляри(ст) Григорій Полѣтика»* (ДДГ, с. 271);

б) ті, що репрезентують види покарань, напр.: **приправити о горло**: ... *еденъ другого приправиль о го(р)ло* (ДДГ, с. 319); *«Кѣди би синъ або дочка о(т)ца або матку свою умислне з(ъ) якої запам'яталости забылъ, и якимъ колвекъ обичаемъ о горло приправиль, тогда таковій не толко го(р)ломъ быти каранъ, але и почтивость и вси име(н)я и маетность тратить»* (ДДГ, с. 319);

в) ті, що репрезентують час тієї чи тієї події або дії, напр.: **часъ од часу**: *И тако оние дѣти помалу часъ од часу обучаясь воинской и артилерійско(й) езерциціи з молодихъ лѣтъ, ежего(д)но умножатся будутъ* (ДДГ, с. 80); **дневно и ноцно**: ... *долженъ буду дне(в)но и ноцно за ва(с) Гѣа Бѣа благати до кончини жизни моей* (ДДГ, с. 88); **вѣчными часы**: *Вѣчными теди часы пожнею, зовомою Лубенецъ, яко Сидоренка(м) во(л)но е(ст) под устѣми кондиціями в купчихъ писатися* (ДДГ, с. 258); **не за моего вѣку**: *«Не за моего, – мови(т), – вѣку еде кѣди о(т)ць мой за де(р)жави пновъ полски(х) жилъ по(д) пѣомъ Криштофо(м) Лаще(мъ) ...»* (ДДГ, с. 225); **в/на потомние часы**: ... *для лучшого потве(р)жсеня в потомние часы при по(д)писъ руки писа(р)ское* (ДДГ, с. 265); ... *ко наилучшой своей употребляти кори(с)ти тепе(р) и на потомние часы* (ДДГ, с. 266); *Такъ симъ нашимъ ствержаючи писмомъ, варуемъ и приказуемъ, жебы в(ъ) потомние часы обѣ стороны ... не важилися чинити* (ДДГ, с. 274); **отъ времени до времени**: *И такъ де отъ времени до времени утискается в грунта его Скоруппи, незаконно називая себя стрелцами* (ДДГ, с. 279);

г) ті, що репрезентують погрозу, напр. **ногою не бувати**: *А онъ мнѣ сказалъ: «Вѣда(й) же певне велю тебе якъ злодѣя вбыти и на санъ зложити, щобъ и дѣти твои каялися, и ногою не бували у гаю»* (ДДГ, с. 84);

д) ті, що репрезентують педагогічну сферу, напр. *взяти в науку*: *Братъ когда возметъ учня в(ь) науку и на лгта умовніе, повинень дати до скринки золотій* (ДДГ, с. 106).

Проте апогеєм юридичної документації XVIII ст. є наявність у ній народнорозмовної фразеології, яка не розмиває береги ділового стилю, як це може видатися попервах, бо включення її в акти, що стосуються розслідування певної справи, було зумовлене необхідністю якомога точнішого відтворення подій, що призвели до тих чи тих злочинних дій. Народнорозмовну фразеологію фіксуємо переважно в основній частині документа, присвяченій з'ясуванню всіх обставин, що спричинили протиправні дії. Доказом народності цих стійких сполучень слів слугують конструкції із прямою мовою, напр.: *И я ему, Ча(й)цгь, ткнула за тое дуль по(д) нусь* «не погоджуватися з кимсь» (ДДГ, с. 51); *... и ѿ(т) мене уже слободку на Чоха(т) ѿторгли названую Журавка, й на Лебединъ за парохію зуби ѿстря(т) да и давно уже* «прагнути заволодіти чим-небудь» (ДДГ, с. 56); *А Макариха по(й)шо(в)ши пенею, сказала, что я ей при(й)шо(л) розбива(т), о(т)да(в)ши свиту, вибила мене в шію з хати* «вигнати» (ДДГ, с. 86); *А ко(з)да хто за убожествомъ своимъ мало чего о(т)несе(т) ему, прика(ж)чику, мяса или риби, то прика(ж)чикъ, а найба(р)згъй жена его го(р)шики побю(т)* «посваритися», *а само(з)[о] із(ь) очей зжену(т)* «прогнати» (ДДГ, с. 111); *... косачувски(й) чернецъ на того члвѣка цикнувъ, сталь палцъ гризти* «жалкувати про щось» (ДДГ, с. 186); *«Пойти ты з очей* «прогнати», *тебе ту(т) не надобно, а пришли ко мнѣ жену свою»* (ДДГ, с. 238) та інші.

Звертає на себе увагу фразеологізм *где козамъ роги правять*, напр.: *Прето хоча й бы такового самовла(с)тія и обыди людя(мъ) рейме(н)ту ниого о(д) его горо(д)ничого ... чинячихся бе(з)правне те(р)пгъти не на(д)лежало, а должно оного за тую zufало(ст) и бе(з)правне премынувши суда, где козамъ роги правя(т), равни(х) наградити ему тое безправемъ и начити бы дховни(х) особъ подобаюцо(з)[о] чину ихъ кротости* (ДДГ, с. 267). У наведеному контексті він репрезентує семантику «місце покарання», яким була зазвичай в'язниця, де людину утримували від подальших протиправних дій. Історія фразеологізму засвідчує розширення семантичної структури, у якій, крім вузької локалізації (номінація місця), розвивається і широка (віддаль до місця відбування покарання, яким із XVIII ст. для українців стає Сибір). «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка кодифікує вислів *Пішов туди, де козам роги правлять* із локальним значенням «пішов у Сибір» (Грінч., II, с. 264). У «Словнику української мови» його подано з ремаркою *ірон.* та тлумачено «у в'язницю, на заслання» (СУМ, IV, с. 209), у «Фразеологічному словнику української мови» – з узагальнено-просторовим значенням «дуже далеко, де важкі умови життя, де перебувають перев. не з власного бажання» (ФСУМ, с. 687).

Отже, проаналізована документація Гетьманщини засвідчує розгалужену фразеологію української мови XVIII ст. Досліджувані тексти репрезентують значний пласт народнорозмовних фразеологізмів, позначених експресивністю, почасти згрубілістю. Більшість зафіксованих одиниць із відповідними фонетичними змінами поповнила фразеологічний фонд нової української літературної мови та продовжує функціювати в ній і нині.

Джерела дослідження:

ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірка документів / упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець ; відп. ред. Л. А. Дубровіна. – Київ : Наукова думка, 1993. – 392 с.

Лексикографічні праці:

Грінч. – Словарь української мови : в 4 т. Т. 2 / за ред. Б. Грінченка. – Київ : Наук. думка, 1996. – 588 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. Т. IV. – Київ : Наук. думка, 1973. – 840 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – Київ : Наук. думка, 1999. – 984 с.

Спісок використаных джерел

1. Горобець, В. Й. Від упорядніка / В. Й. Горобець // Ділова документація Гетьманщины XVIII ст.: Збірка документів / упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець; відп. ред. Л. А. Дубровіна. – Київ : Наукова думка, 1993. – С. 23–31.
2. Коломієць, Л. І. Про деякі особливості фразеологічних сполук української актової мови XIV–XV ст. / Л. І. Коломієць // Начальный этап формирования русского национального языка. – Ленинград, 1960. – С. 52–55.
3. Мокиенко, В. М. Противоречия фразеологии и ее динамика : автореф. дисс. ... д-ра филолог. наук: 10.02.03 «Славянские языки» / В. М. Мокиенко. – Ленинград, 1976. – 32 с.

УДК 811.161.3'373.23«19»(476.2)

Карніеўская Т. А. (Гомель, Беларусь)

АДЗІНКАВЫЯ АНТРАПОНІМЫ Ў ГОМЕЛЬСКІМ ІМЕНАСЛОВЕ АПОШНЯЙ ТРЭЦІ ХХ СТАГОДДЗЯ (МУЖЧЫНСКІЯ ІМЁНЫ)

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці існавання мужчынскіх адзінкавых імён у гомельскім іменаслове апошняй трэці ХХ стагоддзя. Звяртаецца ўвага на колькасны і якасны склад гэтай групы, прычыны з'яўлення такіх антрапонімаў у залежнасці ад розных сацыяльных умоў, асноўныя змены ў азначанай групе онімаў на працягу пэўнага часу. Па кожным дзесяцігоддзі і за перыяд цалкам прыводзяцца вынікі колькасных падлікаў, якія паказваюць працэнтныя суадносіны паміж адзінкавымі імёнамі і наяўнасцю ўсіх антрапонімаў за пэўны перыяд, колькасцю носьбітаў гэтых імён і колькасцю ўсіх зарэгістраваных носьбітаў мужчынскіх імён. Таксама праводзіцца аналіз паходжання адзінкавых антрапонімаў і спецыфікі іх існавання ў славянскіх і змешаных сем'ях.

Кожны іменаслоў паводле частотнасці ўжывання таго ці іншага антрапоніма мае чатыры асноўныя групы: папулярныя (дзесяць найбольш распаўсюджаных імён), ужывальныя (тыя, што знаходзяцца вышэй за каэфіцыент папулярнасці), рэдкія (ніжэйшыя за адзначаны каэфіцыент) і адзінкавыя [1]. Зразумела, што характэрныя асаблівасці пэўнага антрапанімікона любой часавай або прасторавай лакацыі вызначаюцца ў першую чаргу паводле аналізу першай і другой груп (папулярныя і ужывальныя антрапонімы), але не меншую цікавасць, на нашу думку, уяўляюць сабой і адзінкавыя імёны, асабліва з пункту погляду іх з'яўлення і існавання.

Мэтай нашага артыкула з'яўляецца рознабаковы аналіз (колькасны і якасны) складу мужчынскай часткі іменаслова горада Гомеля (данья органаў ЗАГС Чыгуначнага раёна, сабраныя і перапрацаваныя аўтарам) апошняй трэці ХХ стагоддзя (1971–2000 гады).

Статыстычная інфармацыя падаецца згодна са зробленымі аўтарам колькаснымі падлікамі на аснове апрацоўкі 37208 запісаў аб нараджэнні асоб мужчынскага полу з 1951 па 2000 гады [2].

У 70-я гады ХХ стагоддзя колькасць адзінкавых імён у мужчынскім іменаслове Гомеля была роўная 34, што складала 35,79% ад усёй колькасці ўжытых за гэты перыяд мужчынскіх антрапонімаў і 0,33% ад усёй зарэгістраванай колькасці носьбітаў мужчынскага полу. Гэта такія імёны, як *Алека, Амары, Альберт, Андрыс, Арсен, Арыф, Афанасій, Ваграм, Вацлаў, Веньямін, Вікенцій, Вітаўтас, Гардзеі, Герман, Данііл, Дзямід, Зіновій, Ігнат, Іларыён, Іраклій, Леў, Мадэст, Марк, Марс, Мікіта, Мілан, Раміз, Рэм, Спартак, Сурэн, Філіп, Эльдар, Юлій, Янаш*. Што тычыцца асаблівасцей паходжання нетрадыцыйных для славянскага іменаслова адзінак, то заўважна, што прысутнічаюць імёны арабскага (*Сурэн, Амары*), цюркскага (*Арыф, Эльдар*) паходжання, прыбалтыйскія варыянты традыцыйных онімаў (*Андрыс, Вітаўтас*); адзначаецца і ўжыванне т. зв. новага (паслярэвалюцыйнага) імя *Уладлен*.